

Анита В. Марковић

ЧУВАРИ СЕЋАЊА Меморијали Првог светског рата на подручју Подунавског округа

Апстракт: Тема рада су меморијали Првог светског рата подигнути у периоду између два светска рата на подручју Подунавског округа.

Хронолошки, типолошки, стилски и садржајно обрађена су спомен-обележја у насељеним местима на територији града Смедерева и општина Велика Плана и Смедеревска Паланка.

У намери да се што јасније дефинишу њихов карактер и улога својеврсних јавних феномена једног времена, који би својом јединственом уметничком формом требало да победе пролазност, прославе јунаштво, помену невиних жртве и још једном потврде идеју безусловног патриотизма, као полазна основа узет је историјски, државно-политички, верски и национални контекст у коме су настајали. Законодавне основе и активности државе, локалних и верских заједница, војних и цивилних удружења и појединаца навођени су у циљу стицања представе о улози свих нивоа власти и друштва у конституисању нове културе сећања. У таквој конотацији меморијали Првог светског рата се даље посматрају као јаки национални и државни пропагандни инструменти, који временом постају препознатљиве визуре градова, села, уопште простора на којима су постављани, а чије је инкорпорације у живот заједнице обавезно пратила и пракса одржавања свечаних освећења.

Посебним освртом на типологију ових јединствених артефаката, као архитектонских и скулпторалних дела (спомен-цркве, спомен-домови и јавни споменици), објеката утилитарног карактера (спомен-чесме) и спомен-плоча, анализирана су њихова композициона решења са акцентом на препознавање верских, државних и националних симбола.

Такође је сагледан и дефинисан њиховог значај, као вида меморијализације и глорификације жртве и патриотске борбе у циљу стварања слике јединственог, готово монолитног друштва, уз подсећање и на

меморијале палих непријатељских војника: Немачко ратно гробље у Смедереву и споменик на гробљу у Марковцу. На крају, посебна пажња посвећена је судбини меморијала у периоду од краја Другог светског рата до данас и активностима на њиховој санацији и ревитализацији.

Кључне речи: меморијали Првог светског рата, Смедерево, Смедеревска Паланка, Велика Плана, патриотизам, уредбе, форма, значај, стање.

Први светски рат за собом је оставио велики број жртава чије је гробове и места страдања било неопходно на адекватан начин обележити и чувати. На иницијативу државе, војних и цивилних удружења, породица палих ратника и локалних заједница, у периоду између два светска рата подигнут је велики број меморијала¹ не само на територији Србије већ и ван њених граница. Данас, са ове временске дистанце, о њима можемо говорити као својственим чуварима сећања, јединственим друштвеним и историјским артефактима који су својом уметничком формом настојали да победе пролазност, прославе јунаштво, помену невине жртве и још једном потврде државно-политичку идеју безусловног патриотизма.

Прве активности које је по завршетку Првог светског рата Краљевина СХС предузела у вези са подизањем и уређењем меморијала односиле су се на одржавање и уређење војничких гробаља и стварање правних оквира за вођење бриге о њима. У складу са потписаним међународним мировним уговорима донети су: 1922. године *Закон о уређењу наших војничких гробаља и гробова у отаџбини и на страни, као и гробова изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интернираних лица, држављана: Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске, сахрањених на нашој државној територији*², и 1925. године, *Закон о*

1 Током треће деценије 20. века подигнуто је или било у изградњи на хиљаде спомен-обележја и белега. Група аутора, *Меморијали ослободилачких ратова*, књига 1, том 1, Београд 2006, 22.

2 Овим Законом су потврђене и додатно разрађене одредбе из *Уредбе о уређењу и одржавању војничких гробаља и гробова у отаџбини и на страни* од 12. децембра 1919. године, које се тичу гробаља и гробова у земљи и иностранству, уз допуне произашле из поменутих мировних уговора да се мора водити брига и о гробљима и гробовима непријатељских војника. Надлежност за старање о војничким гробљима била је поверена Министарству вера Краљевине СХС, а 1929. године са увођењем диктатуре и укидањем Министарства вера, Министарству правде, односно његовом верском одељењу. Видети: Н. Лајбеншпергер, Ђ. Мамула, *Споменици Првом светском рату између државе, закона и појединца* – неколико запажања и примера, *Српске студије/Serbian studies*, књ. 5, Београд 2014, 210.

народном признању заслужнима за отаџбину³.

Међутим, и поред обезбеђене законске регулативе и јако изражене политичке и друштвене свести у вези са проблематиком меморијала, тадашња држава није имала средстава за реализацију сви планираних активности. Из таквих околности произилази да ван престонице и места великих битака⁴, што је случај и са Подунавским округом, главну улогу у њиховом подизању и одржавању, као кључни *агенти сећања*, како их је назвао Џеј Винте⁵, преузимају локална заједница, породице палих ратника, појединци, хуманитарна и еснафска удружења, страна удружења попут Немачког народног савеза⁶.

На подручју Подунавског округа, који чине град Смедерево и општине Велика Плана и Смедеревска Паланка, од укупно педесет осам насељених места у двадесет једном налази се двадесет шест меморијала подигнутих у спомен на жртве Првог светског рата. На територији Града Смедерева седам⁷, општине Смедеревска Паланка девет и Велика Плана десет. Типолошки гледано, у периоду од 1921. до 1940. године, подигнуто је дванаест јавних споменика, три спомен-чесме, два спомен-дома, једна спомен-црква са костурницом и постављено шест спомен-плоча; укупно двадесет четири меморијала српским и два спомен-обележја палим непријатељским војницима.

Изведени као скулпторална или архитектонска дела, ови меморијали су на један експресиван начин, чистим геометријским формама и наглашеним националним, државним и верским симболима,

3 Том приликом је дефинисано да се преноси посмртних остатака не врше појединачно, већ у већим транспортима. Ближе су објашњени услови преноса и могућност губљења остваривања тог права о трошку државе, уколико се сродници на време не пријаве за њега. Одредба о преносу у „Храм споменик ослободиоцима“ је ограничена само на пренос посмртних остатака заслужних грађана и војних лица. Видети: Н. Лајбеншпергер, Ђ. Мамула, н. д., 211.

4 Израда најрепрезентативнијих остварења на местима великих битака, гробљима на којима су били сахрањени српски или савезнички војници, трговима престонице и већих градова, била је поверена најистакнутијим српским и југословенским вајарима тога времена. За њихова решења расписивани су конкурси, а одобрење за постављање давало је Министарство просвете. А. Божовић, *Меморијали Првог светског рата на територији Београда*, Београд 2014, 61.

5 О. М. Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014, 134.

6 Немачки народни савез (Volksbund deutsche Kriegesgräberfürsorge) основан је у Берлину је 1919. године. Циљеви овог Савеза су били изградња и одржавање гробова у Немачкој и иностранству, организовање полагања венаца уместо родбине, обезбеђивање финансијске помоћи за путовање чланова породице на гробља, успостављање веза са органима власти у земљама где су сахрањени немачки војници. Видети Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, Смедерево 2010, 51–55.

7 О меморијалима Првог светског рата на подручју Града Смедерева видети: А. Марковић, *Спомен-обележја на подручју Града Смедерева*, *Mons Aureus* 46/2014, Смедерево 2014, 129–140; А. Марковић, *У спомен на Велики рат, Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014.

временом постајали препознатљиве визуре простора на којима су постављани⁸. Њихово инкорпорирање у живот заједнице обавезно је пратила пракса одржавања свечаних освећења⁹ са јаком политичком и друштвеном позадином уз обавезно присуство високих званица, као и најаве у дневној штампи и потом опширни извештаји. Управо прослављајући идеју, односно дело учињено за добробит нације које је често попримало епитет светости¹⁰, меморијали су, било да су се налазили у црквама и црквеним портама¹¹, на централним градским и сеоским трговима, раскрсницама и правцима главних путева, од својеврсних „олтара сећања“ на све пале жртве рата, прерастали и у јаке пропагандне инструменте око којих су се окупљале нове генерације¹². У том контексту, и исписивање родољубивих стихованих порука великих српских песника попут: П. П. Његоша, В. Илића Млађег, Ј. Јовановића Змаја, Владимира Станимировића¹³, на један експлицитан начин, посебно је доприносило величању патриотизма и патриотске смрти.

ЈАВНИ СПОМЕНИЦИ

Најзаступљенији тип меморијала који су подизани на подручју Подунавског округа у међуратном периоду представљају јавни споменици. На основу сагледане форме они се могу класификовати на: препознатљиве фигуралне споменике на којима доминира људска фигура

8 Култура сећања стоји у спрези са местом сећања. У циљу појашњавања потребе за заокретом историје у постмодернизму, па и у контексту разматрања места сећања, важно је дати најсажетији оквир у којем је стварана клима за дисциплине култура сећања и култура памћења. Иако су памћење и сећање у науци дефинисани другачије, више као емотивни доживљај, они подједнако подразумевају и просторни оквир, тј. амбијенталну целину у којој се развија однос према месту сећања. У дефинисању свеобухватне културе сећања издваја се чињеница да је оно што се догодило остало као стварно, али се током времена мења његово тумачење и угао гледања. Видети: Т. Куљић, *Култура сећања*, Београд 2006, 7–14.

9 Видети: А. Павићевић, *Време (без) смрти*, Представе о смрти у Србији 19–20. века, Етнографски институт САНУ, *Посебна издања, књига 73*, Београд 2011, 181.

10 М. Тимотијевић, *Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића*, *Наслеђе III*, Београд 2001, 39.

11 У српској историји цркве и црквене порте су први јавни простори на којима се јасно сагледавао и презентовао национални идентитет друштва одржавањем верских и световних церемонија на којима се одавала почаст националним херојима. А. Kostić, *Public Monuments i Sacred Space, Memorial Tombs as National Monuments in Nineteenth century Serbia*, *AHAS 18/1*, Ljubljana 2013, 14.

12 Током 19. века на српским просторима подизања спомен-обележја у част хероја и историјских догађаја, увек су условљена актуелним политичким и културним токовима као и статусом нације на одређеној територији. Видети: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 277.

13 Владимир Станимировић (Шабач, 8. децембар 1881 – Београд, 6. фебруар 1956) био је српски правник, књижевник и преводилац. <http://www.tvorac-grada.com/najsrbi/srbi/s0023.html>

(појединачне фигуре или скулптуралне групе); споменике у виду обелиска са фигуром орла, крстом, државним или амблемима војних удружења; споменике у форми каменог блока, пирамиде и балдахина.

Типу јавних фигуралних споменика (познатијим као војнички) који се у међуратном периоду, подижу готово у свим већим местима Србије, припадају: *Споменик изгинулих и умрлих војних обвезника из Смедерева у рату од 1914. до 1919. године*¹⁴ (сл. 1); *Споменик изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912–1920 варошице Сараорца*¹⁵ (сл. 2), подигнути 1926. године, и *Споменик изгинулим, помрлим и несталим Марковчанима за ослобођење и уједињење у рату од 1912. до 1918. год.*¹⁶ (сл. 3), подигнут 1940. године. Њихова композициона решења заснивају се на троделној форми: високом постаменту на степенастом постољу који у завршници носи фигуру војника или скулптуралну групу. Хиперпродукција овог типа јавних споменика посебно је означила деценије између два светска рата у Европи¹⁷. Симболично, у лику једног или више војника, одавана је почаст свим палим јунацима чија су се имена исписивала на споменику¹⁸. Тако споменици у Смедереву и Сараорцима за узор имају војника¹⁹,

14 О споменику видети: А. Марковић, *У спомен на Велики рат, Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014, 37–48.

15 О споменику видети: А. Марковић, *У спомен на Велики рат, Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014, 49–56; А. Марковић, Меморијали Првог светског рата као симболи државног и националног идентитета, *Споменик изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912–1920 варошице Сараорца у Сараорцима, Смедеревски зборник бр. 5*, Смедерево 2016, 117–136.

16 „Варошица Марковац прославила је јуче ослобођење и осветила споменик Марковчанима који су изгинули у прошлим ратовима“, *Политика*, 28. октобар 1940. год, 10.

17 У броју подигнутих спомен-обележја, током последња два века предњачили су војнички споменици у односу на све остале форме и споменичке представе. Њихова хиперпродукција посебно је означила деценије између два светска рата у Европи како у земљама победницама тако и међу пораженима. У земљама победницама он је изражавао моћ и тријумфализам, док је истовремено у Немачкој, Италији, Мађарској, искоришћен као позив на нове мобилизације због, како је презентовано јавности, издаје елита и незаслуженог пораза. Видети: О. М. Pintar, *Uprorstoranje ideologije: Spomenici Drugog svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta*, Zagreb 2008, 288–289.

18 Појава имена и презимена представљао је вид одржавања сећања и начин да се подели туга и жаљење са породицама и члановима заједнице, који су остали без својих најближих На споменицима у Србији поред имена и презимена постављане су и фотографије на порцелану палог ратника. На појединим споменицима, који су подизани на иницијативу мештана, често се нису налазила сва имена погинулих ратника. Њихов помен зависио је од тога да ли је његова породица могла да новчано учествује у изради споменика.

19 У Француској је универзални симбол чувања успомене на рат постао „poilu“ војник, учесник рата који је својом државном униформом успео да превазиђе локалне и регионалне подвојености: Daniel J. Sherman, *Art, Commerce, and production of memory in France after World War I, Commemorations, The Politics of National Identity*, John R. Gillis (ed.), Princeton 1994, 186–215, цитирано код: О. М. Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014, 137.

српског сељака у опанцима²⁰ (с тим да је на смедеревском уз војничку изведена и фигура младића у народној ношњи са победничким венцем), док је на споменику у Марковцу приказана нешто модификованија, улепшана верзија под пуном ратном опремом²¹.

Сл. 1. Споменик изгинулих и умрлих војних обвезника из Смедерева у рату 1914–1919. године у Смедереву

Сл. 2. Споменик изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912–1920. варошице Сараорца у Сараорцима

Сл. 3. Споменик изгинулим, помрлим и несталим Марковчанима за ослобођење и уједињење у рату 1912–1918. год. у Марковцу

Веома заступљену групу јавних споменика представљају споменици у виду обелиска²². Поред чисте геометријске форме, која је сама по себи носила одређену симболику, често су се на њима постављале фигуре орла (двоглавог или једноглавог), крстови, државни или амблеми војних удружења. Фигура двоглавог орла имала је хералдичко значење, у коме се препознаје дуалитет државе и цркве, док је

20 Делови војничке униформе које су појединци носили и по напуштању војске на симболичном нивоу су сведочили о потискивању локалних традиција пред државним обележјима. Војничка капа „шајкача“, која је у време краља Милана дошла из Аустроугарске у Србију, после Првог светског рата је постала једна од најпрепознатљивијих симбола. По повратку из војске и демобилизацијом 1920. године постала је део народне ношње. Видети: О. М. Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014.

21 Ликом млађег голобрадог мушкарца симболично су представљани војници првог и другог позива, док је фигура нешто старијег, корпулентније грађе, обично са брковима, персонификовала војнике трећег позива.

22 Обелиск – висок, монолитни камени стуб, квадратног пресека, који се према врху сужава. У египатској уметности обелисци су били посвећени сунцу као представнику принципа активности и стварања. S. Maldini, *Enciklopedija arhitekture*, том II N–Ž, Beograd 2004, 60.

једноглави орао симболизовао слободу и велике ратнике²³. У форми обелиска које карактерише фигура двоглавог или једноглавог орла подигнути су: 1926. године²⁴ *Споменик палим ратницима и заробљеницима 1912–1918. године* у Малом Орашју²⁵ (сл. 4); 1933. године *Споменик палим борцима балканског и светског рата – осветницима Косова 1912–1918.* (сл. 5) у црквеној порти у Старом Селу (тада Старом Ацибеговцу); и *Споменик палим херојима за отаџбину и ослобођење у ратовима 1912–1918.* у порти Цркве Светог Јелисеја у Доњој Ливадици (сл. 6). У овој групи посебно се издваја споменик у Малом Орашју на коме се, поред бронзане фигуре двоглавог орла раширених крила са крунама на главама и штитом са крстом и четири оцила на грудима, налази и амблем Савеза добровољаца у Краљевини Србији²⁶. За разлику од њега на споменику у Старом Селу постављена је фигура једноглавог орла раширених крила са ловоровим венцем у канџама²⁷. У форми обелиска без икаквог скулптуралног елемента подигли су „благородни грађани Новог Ацибеговца“ (данас Новог Села), у црквеној порти, *Споменик Новоацибеговцима који падоше бранећи краља и отаџбину у ратовима од 1912. до 1919. год као и онима што падоше у ропству славе им*²⁸ (сл. 7). На месту старе цркве у Радинцу 1939. године постављен је *Споменик изгинулим и умрлим Радинчанима у ратовима 1912–1918. год*²⁹.

23 Фигура орла симболично се доводи у везу и са васкрсењем. Видети: *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 2006, 472.

24 Споменик је освештао владика браничевски Венијамин 18. октобра 1936. године, када и новосаграђену Цркву Светог Вартоломеја у Малом Орашју. О овоме видети: „Освећење цркве и споменика у селу Мало Орашје“, *Глас Подунавља* бр. 295 од 18. октобра 1936, 3.

25 О споменику видети: А. Марковић, *У спомен на Велики рат, спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014, 57–64.

26 Главна хералдичка представа амблема је двоглави орао са склопљеним крилима, круном Краљевине Србије и штитом са крстом и четири оцила на грудима. У канџама орла су две топовске цеви сучељене устима. Накит амблема (грба) у виду је симетрично развијених српских тробојки и симболички приказаних различитих врста оружја (сабља, пушка, топ). Опис амблема је преузет из члана 3. *Правила Савеза добровољаца у Краљевини Србији*, Београд 1903.

27 Орао је изливен 1932. године у ливници Николе Петровића у Крагујевцу.

28 „Овај спомен подигоше благородни грађани Новог Ацибеговца“, стоји на споменику који је клесан у каменорезачкој радионици Јована Михајловића из Смедеревске Паланке. Поред наведених имена и презимена палих ратника на споменику су уклесани Његошеви стихови из *Горског вијенца*: „Васкрсење не бива без смрти. Покољења за пјесму створена, Виле ће се грабит у вјекове да вам вијенце достојно саплету. Соколови мријет навикнути, Име ваше погинути неће док је Сунца и док је мјесеца“.

29 Споменик је данас јако девестиран, а подаци о његовом оригиналном изгледу нису сачувани. Решен је у форми масивног каменог блока на коме је постављен мањи обелиск на коме је плоча од белог мермера на којој је уклесано: „Овај споменик подиже се на месту старе цркве за успомену изгинулим и помрлим Радинчанима за време светског рата од 1912–1918. г. Нека им је вечна слава и хвала. Захвални грађани села Радинца, јула 1939. г.“

|Сл. 4. Споменик палим ратницима и заробљеницима 1912–1918. године у Малом Орашју

|Сл. 5. Споменик палим борцима балканског и светског рата – осветницима Косова 1912–1918. у црквеној порти у Старом Селу (тада Старом Аџибеговцу)

|Сл. 6. Споменик палим херојима за отаџбину и ослобођење у ратовима 1912–1918. у порти Цркве Светог Јелисеја у Доњој Ливадици

|Сл. 7. Споменик Новоаџибеговцима који падоше бранећи краља и отаџбину у ратовима од 1912. до 1919. год као и онима што падоше у ропству славе им у Новом Селу

Да су меморијали, који су подизани у мањим местима првих послератних година, резултат спонтаних иницијатива грађана које је зближавала бол и туга за погинулим³⁰, о чему сведоче: *Споменик погинулим и умрлим херојима за отаџбину и уједињење српства 1912–1918.*

30 О. М. Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014, 134.

год. у порти цркве у Баничини (сл. 8) и *Споменик палим за отаџбину 1912–1918.* у центру Придворице, решени у форми каменог блока на постаменту (сл. 9). Споменик у Баничини подигнут је, као је уклесано: *За владе њ. в. краља Петра I, 19. V 1921. Г.* и прво је спомен-обележје подигнуто палим српским ратницима на подручју Подунавског округа³¹. Занимљиво је, да су по читавом споменику имена и презимена ратника са наведеним, чином, датумима и местима смрти, сликама на порцелану, као и ко од чланова породице споменик подиже. На врху је постављен крст који носе плитки стилизовани лучни елементи. У форми каменог блока без икаквих додатних елемената изведен је

[Сл. 8. Споменик погинулим и умрлим херојима за отаџбину и уједињење српства 1912–1918. год. у порти цркве у Баничини

[Сл. 9. Споменик палим за отаџбину 1912–1918. у центру Придворице

Споменик у Придворици, који су подигли родитељи и фамилије палих ратника, како је наведено: „*сваки своје*“, 1923. године.

Посебна група јавних споменика су споменици у пирамидалној форми и споменици у форми балдахина³². У форми зарубљене пирамиде, обложене плочама од белог венчачког мермера, са крстовима

31 На споменику је уклесано: „За владе њ. в. краља Петра I спомен подигнут прилозима горе означених грађана, а заузимањем учитеља Говедаревића, Милана Кузмановића, Милића Павловића, Тодора Лазаревића и свештеника А. Илића.“ „У Баничини 19. V 1921. Г. Фрања Ј(у)рдана, каменорезац Рача Крагујевачка“.

32 Посебна група споменика су споменици у пирамидалној форми који се и симболично доводе у везу са апотеозом палих српских ратника, њиховом жртвом и националном територијом и споменици у форми балдахина. В. Недељковић, *Споменик српским ратницима 1912–1918. у Полумиру, Наша прошлост бр. 12*, Краљево 2011, 123.

и декорацијом у плитком рељефу, у порти Цркве Светог Вазнесења, постављен је 1923. године³³, *Споменик херојима из Голобока палим у ратовима 1912–1919. године и незнатим јунацима палим у одбрани Голобока 15. окт. 1915. године*³⁴ (сл. 10). Саставни део овог спомен-обележја је и гроб у коме су сахрањена шеснаесторица погинулих војника у борбама са Немцима октобра 1915. године. Међу јавним споменицима, својим композиционим решењем нарочито се издваја *Споменик палим херојима у ратовима 1912–1918. год.* у порти цркве у Ракинцу (сл. 11). Подигло га је „захвално потомство, 1925.“ године „за владавине њ. в. краља Александра Карађорђевића I“. Изведен је

33 „Откривање споменика у селу Голобоку“, *Време* 18.1.1924,5.

34 Споменик је решен у форми зарубљене пирамиде, која је обложена плочама од белог венчаког мермера. На врху пирамиде је кугла, а уз сва четири њена темена постављени су мермерни крстови. Најнижа зона која је у виду постамента има уклесану посвету или стихове на све четири стране, у другој зони је према чиновима распоређено двеста педесет девет имена палих ратника, док су на четири стране зарубљене пирамиде у плитком рељефу приказане две пушке цевима окренуте на горе тако да се при врху укрштају, а између кундака је пушчано зрно наглашених димензија. На споменику стоје уклесане речи посвете и стиховане поруке патриотског карактера непознатог аутора:

„Херојима из Голобока
који су у ратовима од
1912–1919. год.

дали своје животе за слободу и величину отаџбине
спомен овај подижу
грађани из Голобока уз помоћ њихових породица
1923.“

„ За сузу нам, што слободу жали,
Крв сте своју и животе дали.
Ал кад суза последња усане,
а векови црнину сахране,
спомен овај, кроз дуга времена,
вас расутих нек чува имена.“

„ Кад хтедоше милиона стопе
Српску земљу у крв да потопе
Да сахране јединства нам дело
И над нама одрже опело
Ваша крвца јуначка и врела
Ослободи градове и села
Утирућ сузу плачног ока
Поносног вашег Голобока.“

„Незнатим јунацима палим 15. окт. 1915. у Голобоку:
Голобоку у јуначком скоку
кад пукови бранише те страшно
а у доба опасно и касно
шеснајест друга из блискога луга
животе даше и херојски паше
а Голобок поносећ се тиме
не знајућ им порекло и име“.

|Сл. 10. Споменик херојима из Голобока палим у ратовима 1912–1919. године и незнатим јунацима палим у одбрани Голобока 15. окт. 1915. године

|Сл. 11. Споменик палим херојима у ратовима 1912–1918. год. у порти цркве у Ракинцу

у форми балдахина, са крстом на врху, који носе четири стилизована стуба од белог мермера, постављена на троделном постаменту³⁵. Између стубова постављена је мермерна плоча са именима палих ратника³⁶.

СПОМЕН-ЦРКВА

Насупрот пракси подизања јавних споменика, у време снажних политичких подела, које су се интензивирале потписивањем Конкордата 1937. године између Краљевине Југославије и Ватикана, прихваћен је руски обичај грађења цркава као спомен-здања палим војницима³⁷. Да је подизање спомен-цркава представљало више одраз политичке воље да религијску припадност уведе као важан елемент колективног и личног идентитета³⁸, види се и на примеру *Цркве Светог пророка*

35 Форма балдахина је добијена преко четири лунете у којима су текст посвете, глава анђела и лоров венца. На врху споменика је бели мермерни крст на коме су уклесани распети Христ и акроним (ИС ХР НИ КА).

36 На све четири стране постамента уклесана су имена и презимена деведесет два ратника и постављене двадесет две фотографије на порцелану, док се на мермерним плочама налазе имена и презимена деведесет девет ратника. Клесан је у каменорезачкој радионици Ф. Јурдана у Рачи Крагујевачкој.

37 О. М. Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014, 133.

38 Исто.

*Јермије у Врбовцу*³⁹ (сл. 18. и 19). Подигнута је 1939. године као спомен-црква са костурницом у коју су пренети земни остаци ратника 11. пука Шумадијске дивизије I позива, храбро палих у борбама на Врбовачким косама и Церјаку октобра 1915. год⁴⁰. У њој су постављене и четири спомен-плоче⁴¹ посвећене изгнулим, помрлим и несталим Врбовчанима у ратовима за ослобођење и уједињење. Препознати друштвени, културни и историјски значај за националну историју потврђен је Одлуком Владе РС, којом је Црква Светог пророка Јермије у Врбовцу утврђена за споменик културе⁴².

СПОМЕН-ЧЕСМЕ

Посебну меморијалну вредност имају спомен-обележја утилитарног карактера, попут спомен-чесми, подизаних на мрежама Генералне дирекције вода (ГДА). Такве су *Спомен-чесма у Баничини* (сл. 20. и 21), подигнута маја 1925. године у част доласка краља Александра I Карађорђевића⁴³; *Спомен-чесма палим херојима општине суводолске у ратовима 1912–1918. у Суводолу*⁴⁴, подигнута 1927. године (сл. 22. и 23), и *Спомен чесма палим борцима 1912–1918. у Башину*, подигнута 1933. године (сл. 12). По начину како су решене, спомен-чесме у Баничини и Суводолу имају сличан концепт, постављене су испод нивоа терена, с тим што је у Баничини скулпторални део у виду обелиска, а у

39 А. Марковић, *У спомен на Велики рат, Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014, 22–31.

40 Према неким подацима у њој су сахрањени и посмртни остаци жена, деце и стараца из Липа и околних села које су аустроугарски војници заробили у збегу и убили на старом врбовачком гробљу октобра 1915. године. Видети: Љ. Мараш, Рат и спомен-костурница, *Глас потомака*, новембар 2006, 4–5.

41 Три спомен-плоче постављене су на западним пиластрима северног и јужног зида наоса, док се четврта налази на северном зиду спомен-костурнице. На западном пиластру јужног зида наоса је плоча са посветом и речима захвалности Врбовчана храбрим ратницима изгнулим 1915. године на Церјаку и Врбовачким косама уз стихове песника Војислава Илића Млађег. На истом пиластру је и спомен-плоча, посвећена блаженопочившем краљу Александру Карађорђевићу. Краљев лик, у профилу, у стилизованом медаљону са двоглавим орлом и круном, приказан је на правоугаоној порцеланској слици постављеној на црном мермеру, испод уклесаних речи посвете. Спомен-плоча посвећена изгнулим, помрлим и несталим Врбовчанима у ратовима за ослобођење и уједињење од 1912. до 1918. године постављена је на северном зиду наоса. Испод текста посвете, коју употпуњују Његошеви стихови, и амблема Савеза добровољаца у Краљевини Србији, уклесано је сто двадесет осам имена изгнулих, помрлих и несталих Врбовчана. А. Марковић, *У спомен на Велики рат, Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014, 22–31.

42 Сл. гласник РС бр. 5 од 17. 2. 2000, 147.

43 Трудом грађана Баничине, а уз новчану помоћ државе и Округа Смедеревског.

44 Видети: А. Марковић, *У спомен на Велики рат, Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014, 32–36.

|Сл. 12. Спомен-чесма палим борцима 1912–1918. у Башину

Суводолу споменика са плочом и крстом и двоглавим орлом раширених крила на врху. Спомен-чесма у Башину је решена у форми моста.

СПОМЕН-ДОМОВИ

Као објекти меморијалног карактера и вишефункционалне намене, за потребе одржавања културних и других друштвених активности на подручју Подунавског округа, изграђена су два спомен-дома: у Милошевцу и Лозовику. Спомен-дом у Милошевцу подигнут је 1923. године као приземна грађевина⁴⁵. Састоји из централног дела, у коме је свечана сала и два бочна крила. Фасаде спомен-дома су скромно решене, подеоним и декоративним кровним венцима, док је изнад улазних врата постављена мермерна плоча са текстом посвете: „Спомен дом у славу и спомен погинулих и помрлих грађана општине милошевачке за слободу и уједињење 1912–1919. год.“ (сл. 13). За разлику од милошевачког спомен-дома, зграда спомен-дома у Лозовику подигнута је 1939. године⁴⁶ као спратни објекат, правоугаоне основе, са великом свечаном салом (сл. 14). Главну фасаду одликује наглашена подела по хоризонтали (подеоним и кровним венцима) и вертикали

45 Иницијативу за његову градњу покренули су преживели борци са Солунског фронта у спомен на своје изгинуле ратне другове. Б. Перић, *Скела на Морави*, Београд 1971, 47–49.

46 Соколска чета у Лозовику и позоришно певачко друштво „Напредак“ подигли су 1939. године Спомен-дом краљу Александру и изгинулим ратницима у минулим раговима. АЈ, фонд МФВ, ф-71–18а–49, Молба соколске чете „Лозовик“, која моли новчану помоћ 27. 10. 1939. године. За овај податак срдечно се захваљујем колегиници др Владани Путник са Филозофског факултета у Београду. Видети: В. Путник, *Архитектура соколског дома у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд 2015, 90.

|Сл. 13. Спомен-дом у славу и спомен погинулих и помрлих грађана општине милошевачке за слободу и уједињење 1912–1919. год. у Милошевцу

|Сл. 14. Спомен-дом краљу Александру и изгинулим ратницима у минулим ратовима у Лозовику

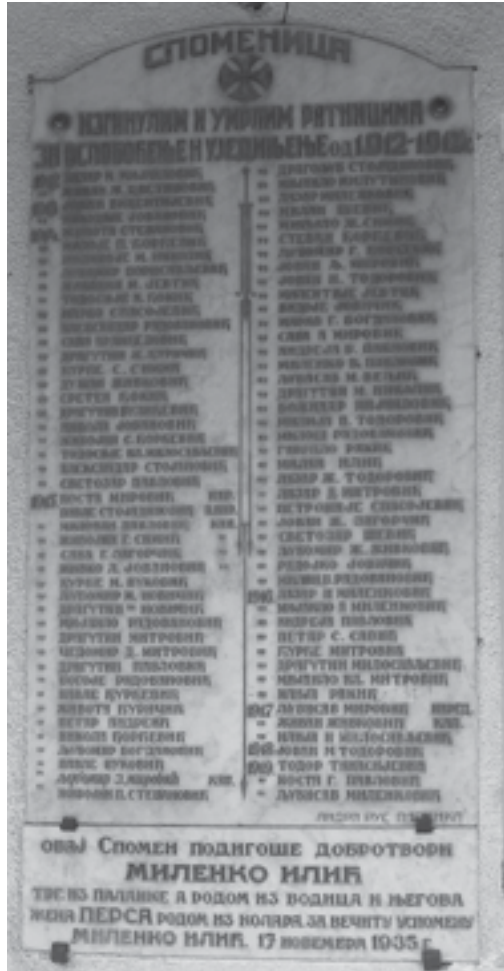
(бочним плитким ризалитима и пиластрима). Поводом 70 година од пробоја Солунског фронта Савез бораца и грађани Лозовика поставили су спомен-плочу са посветом: „Спомен дом изгинулим и умрлим ратницима од 1912–1918. за ослобођење и уједињење“.

СПОМЕН-ПЛОЧЕ

Спомен-плоче представљају најједноставнију форму меморијала. У највећем броју примера постављане су у црквама, али и на јавним објектима⁴⁷. Рађене су у мермеру, садржајно и стилски слично осмишљене. Неретко су се на њима, поред државних, верских и војних

⁴⁷ Задружним домовима, болницама, школама, ангажовањем и прилозима породица и локалних заједница.

символа, налазили и стихови патриотског карактера или фотографије на порцелану. Такве спомен-плоче постављене су: у Цркви Свете Тројице „Јунацима из села Церовца изгинулим и помрлим за своју отаџбину у ратовима 1912–1919. године“; у цркви манастира Пиносава у Кусадку: „Осветницима отаџбине 1914–1918“; две спомен-плоче у Цркви Успења пресвете Богородице у Ратарима: „Храбрим изгинулим, помрлим и несталим борцима из села Ратара од 1912. до 1918. године“; у Новом Селу у цркви Светог Георгија, и „Изгинулим ратницима у ратовима 1878–1918. године“ у Цркви Светог Вазнесења у Старом Селу. Миленко Илић и његова супруга Персида подигли су 17. новембра 1935. године на згради задружног дома у Водицама, спомен-плочу како је уклесано „Споменицу изгинулим и умрлим ратницима за ослобођење и уједињење 1912–1919.“ (сл. 15).

Сл. 15. Споменица изгинулим и умрлим ратницима за ослобођење и уједињење 1912–1919. у Водицама

МЕМОРИЈАЛИ ПАЛИХ НЕПРИЈАТЕЉСКИХ ВОЈНИКА

По завршетку рата слика непријатеља у јавном простору је била јасно одређена. Палим војницима поражене немачке и аустроугарске војске спомен-обележја су подизана на гробљанским површинама⁴⁸. На територији Подунавског округа то су: комплекс Немачког ратног гробља у Смедереву и заједнички споменик немачким, српским

48 Špela Čopič, Kronika, Slovenski spomeniki padlim v Prvi svetoni vojni, Časopis za Slovensko zgodovino, no 35, Ljubljana 1987, 168–177.

и аустроугарским ратницима 1914–1918. на гробљу у Марковцу. Ови меморијали су подизани и одржавани ангажовањем Немачког народног савеза⁴⁹ за старање о ратним гробовима, чије су се активности нарочито интензивирале доласком нациста на власт 30-их година 20. века.

Немачко ратно гробље у Смедереву формирано је непосредно по заузећу града октобра 1915. године⁵⁰ на северној падини Карађорђевог брда у непосредном окружењу Старог смедеревског гробља (сл. 16). У међуратном периоду три пута је било обнављано⁵¹. На њему је сахрањено преко четири хиљаде румунских, немачких, руских, италијанских, француских⁵² и српских војника. Спомен-обележје које је прво подигнуто био је споменик⁵³ који је срушен током реконструкције гробља 1932. године. По пројекту немачког архитекте Тишлера у периоду 1932–1934. године сазидаана је у духу византинске архитектуре спомен-капела⁵⁴ од црвеног пешчара из реке Весер⁵⁵. Њена унутрашњост је декорисана мозаиком⁵⁶ који је комплетно био

49 Активности овог Савеза у Србији биле су регулисане одредбама међународних мировних уговара и у складу са члановима Закона о уређењу наших војних гробаља и гробова у отаџбини и на страни као и гробаља изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интернираних лица држављана Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске сахрањених на нашој државној територији, који су се односили на ратне гробове непријатељских војника. Сама чињеница да је тек једна десетина од укупног броја страдалих немачких војника сахрањена на тлу Немачке представљала је проблем у обележавању и одржавању њихових гробова. Видети Б. Дукић, Немачко ратно гробље у Смедереву, Смедерево 2010, 51–55. Нашим Законом о уређењу војних гробаља и гробова, било је прописано да се средства за финансирање одржавања гробаља морају планирати буџетом Министарства вера. Такође је била прописана обавеза обласних самоуправа и општина да у сопственим буџетима предвиде одређену нужну суму за уређење гробова и гробаља на својој територији уколико држава не буде могла да обезбеди. Видети: Н. Лајбеншпергер, Ђ. Мамула, Споменици Првом светском рату између државе, закона и појединца – неколико запажања и примера, *Српске студије/Serbian studies*, књ. 5, Београд 2014.

50 Освећено је 27. 08. 1916. године. Видети: Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, Смедерево 2010, 36.

51 Први пут 1927. године по регулисању имовинско-правних односа, 1930. године други пут и трећи пут 1932. године. Са уређењем гробља вршило се сахрањивање ексхумираних посмртних остатака немачких војника са других локација. Видети: Б. Дукић, н. д.

52 Италијански и француски војници су касније ексхумирани.

53 Споменик је свечано освећен 27. августа 1916. године. Б. Дукић, н. д., 36. На њему су словима ливеним у бронзи били исписани стихови из Јеванђеља по Јовану 15, 13: „*Niemand hat grossere liebe denn die, dass er sein leben lasset für seine freunde*“ – у преводу „*Нико нема више љубави од онога ко положи живот за своје пријатеље*“. Б. Дукић, н. д., 40.

54 Са мањом куполом са крстом на врху. У њу се улазило кроз тролучни отвор, а на бочним фасадама изведена је по једна бифора. Б. Дукић, н. д., 130–144.

55 Б. Дукић, н. д., 130.

56 У унутрашњости капеле, свод и купола су били украшени мозаичком декорацијом са звездама, а зидови са седам анђела испод чијих ногу су биле мермерне плоче са именима и презименима немачких војника сахрањених на гробљу. Целокупна мозаичка декорација је припремљена у радионици немачког Савеза. На средини капеле била је постављена бронзана плоча на којој је писало: „Овде почивају немачки војници 1914–1918.“ Б. Дукић, н. д., 133–134.

|Сл. 16. Немачко ратно гробље у Смедереву

|Сл. 17. Споменик немачким, српским и аустроугарским ратницима 1914–1918. на гробљу у Марковцу

припремљен у радионици немачког Савеза⁵⁷. Гробље је свечано освешћено 30. 05. 1937. године⁵⁸.

О Споменику на гробљу у Марковцу је веома мало података⁵⁹. Подигнут је над заједничком гробницом немачких, српских и аустроугарских ратника изгинулих током завршних борби за ослобођење октобра 1918. године. Споменик је решен у форми бетонске коцке на чијим су странама уклесане речи посвете на српском и немачком језику („Hier ruhen deutsche, serbische und osterreichungarische Krieger 1914–1918.“ – „Овде почивају немачки, српски и аустроугарски ратници 1914–1918.“) и имена и презимена: петорице немачких

57 У оквиру Савеза 1926. године формиран је конструкциони биро који је радио на пројектовању као и занатска радионица. Они су радили по принципу дуготрајности, уклапања меморијала у природни амбијент, а истовремено и неговања и подстицања теме сећања. Видети: Б. Дукић, н. д., 53.

58 „У присуству немачког посланика фон Херена и генерала фон Шекендорфа освешћено је Немачко ратно гробље у Смедереву“, *Време* 31. 5. 1937, 5.

59 Наиме, Прва српска армија под командом војводе Петра Бојовића, уз помоћ савезника, од 12. до 19. октобра 1918. године, силовито је напредовала од Ниша ка Београду. Један од последњих озбиљнијих отпора непријатељ је пружио после Багрданског теснаца и дуж пруге у околини села Марковац. Мештани овог поморавског села сведочили су о великом броју жртава са обе стране. Како санитети ни једне ни друге војске нису стизали да преузму своје мртве, чланови Бекријског друштва, које је окупљало четрдесетак најугледнијих људи у селу, одлучили су да прикупи погинуле и сахрани их на сеоском гробљу. Уз заједничко спомен-обележје налази се и мала спомен-плоча, где је сахрањен један француски официр. Његово име је записано – Ранаиво, пореклом са острва Мадагаскар, тада француске колоније. Говорило се како су њему као капетану по чину Марковчани указали почаст тако што су га посебно сахранили. Ни до данас није утврђено колико је бораца овде сахрањено. Марковац: Непријатељи у истој гробници, *Вечерње новости* 18. јануар 2015. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:529561-Markovac-Neprijatelji-u-istoj-grobnici>

официра, четворице немачких, седморице аустроугарских и четрдесетак српских војника⁶⁰ (сл.17).

МЕМОРИЈАЛИ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА (активности на њиховој конзервацији и ревитализацији)

Иако су међуратни меморијали осмишљени као топоси колективног идентитета и симболичног сећања на све пале жртве, у периоду после Другог светског рата, са другачијом визуелизацијом јавног простора подређеном, најчешће, стварању јединствене слике друштва⁶¹ без националних обележја, на њих се гледало као на вид државно-политичке пропаганде која се водила у међуратном периоду, а која је славила само једну нацију. Нажалост, таква концепција је и довела до њиховог занемаривања и уништавања. Последњих година на територији Подунавског округа према пројектима Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево обновљено је девет меморијала.

Уз финансијску подршку Општине Смедерево, 2007. године изведени су радови на санацији спомен-костурнице у Цркви Светог пророка Јеремије у Врбовцу⁶², док су средствима за обнову које је обезбедило Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Републике Србије – Сектор борачко-инвалидске заштите у оквиру својих годишњих активности на обнови меморијала везаних за Први светски рат, изведени конзерваторски радови⁶³:

- 2008. године у Баничини на Споменику погинулим и умрлим херојима за отаџбину и уједињење српства 1912–1918. год. и Спомен-чесми⁶⁴;

60 Данас сва имена српских војника не могу да се ишчитају услед оштећења на споменику која су настала за време Другог светског рата када је споменик погодио пројектил приликом савезничког бомбардовања немачких бункера дуж железничке пруге Београд–Ниш.

61 L. Fevr, *Borbe za istoriju*, Beograd 2002,157; И. Борозан, Репрезентативна култура и политичка пропаганда, *Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006, 17–106. D. Stojanović, U ogledalu „drugih“, и *Novosti iz prošlosti, znanje, neznanje, i potreba i zloupotreba istorije*, Beograd 2010, 14.

62 Пројекат санације спомен-костурнице у Цркви Светог пророка Јеремије у Врбовцу бр. 281/6–2005, Смедерево, август 2005. год.

63 Овим конзерваторским радовима спречена је даља девастација меморијала која би сигурно довела до њиховог трајног губитка. На појединим спомен-обележјима, попут спомен-чесме у Суводолу и споменика у Малом Орашју, на местима уклоњених амблема и скулпторалних елемената, постављени су приближно истоветни, рађени на основу идеалне реконструкције и сачуваних фотографија.

64 Пројекат санације Споменика и Спомен-чесме у Баничини код Смедеревске Паланке бр. 280/8–2005, Смедерево, септембар 2005. године.

- 2013. године на Спомен-чесми палим херојима општине суводолске у ратовима 1912–1918. у Суводолу⁶⁵ и Споменику палим ратницима и заробљеницима 1912–1918. године у Малом Орашју⁶⁶;

- 2014. године на Споменику палим херојима у ратовима 1912–1918. године у Ракинцу⁶⁷;

- 2015. године на Споменику изгинулих војних обвезника из Смедерева у рату 1914–1919. године на Тргу републике у Смедереву⁶⁸ и Споменику херојима из Голобока палим у ратовима 1912–1919. године и незнатим јунацима палим у одбрани Голобока 15. октобра 1915. године у Голобоку⁶⁹; и

- 2016. године, Споменику изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912–1920. варошице Сараорца у Сараорцима⁷⁰.

|Сл. 18. и 19. Црква Светог пророка Јеремије у Врбовцу и изглед спомен-костурнице

65 Архитектонско-техничка документација радова изведених на санацији и ревитализацији Спомен-чесме палим херојима општине суводолске у ратовима 1912–1918. год. код Смедерева бр. 152/8–2013, Смедерево, јун 2013. год.

66 Архитектонско-техничка документација радова изведених на дислокацији, санацији и ревитализацији Споменика палим ратницима и заробљеницима 1912–1918. у Малом Орашју код Смедерева бр. 301/24–2013, Смедерево, децембар 2013. год.

67 Пројекат санације Споменика палим ратницима у ратовима 1912–1918. у селу Ракинац код Велике Плана бр. 351/3–2013, Смедерево, новембар 2013. године.

68 Пројекта санације, реставрације и конзервације Споменика изгинулих војних обвезника из Смедерева у рату 1914–1919. године на Тргу Републике КП 1039/1 КО Смедерево бр. 45/8–2014, Смедерево, фебруар 2014. године.

69 Пројекат санације Споменика херојима из Голобока палим у ратовима 1912–1919. године и незнатим јунацима палим у одбрани Голобока 15. окт. 1915. године у Голобоку, број 317/4–2014, Смедерево, новембар 2014. године

70 Пројекат санације, реставрације и презентације Споменика изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912–1920. варошице Сараорца у Сараорцима (Град Смедерево) бр. 334/5–2014, Смедерево октобар 2014. године.

|Сл. 20. и 21. Спомен-чесма у Баничини – пре и након радова

|Сл. 22. и 23. Спомен-чесма палим херојима општине суводолске у ратовима 1912–1918. у Суводолу – пре и након *радова*

Белешка о аутору

Анита В. Марковић
Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево,
стручни сарадник
Контакт: a.markovic@spomenicikulture.org.rs

ЛИТЕРАТУРА

Baione, M, *La Religione della Patria. Musei e istituti del culto risorgimentale (1884-1918)*, Quinto di Treviso, Treviso 1994.

Божовић, Александар, *Меморијали Првог светског рата на територији Београда*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2014.

Борозан, Игор, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда, Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Филозофски факултет у Београду, катедра за историју уметности новог века, Београд 2006.

Група аутора, *Меморијали ослободилачких ратова*, књига I, том 1, Влада Републике Србије, Министарство рада, запошљавања и социјалне политике, Београд 2006.

Бранко Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, Народна библиотека Смедерево, Смедерево 2010.

Kostić, Ana, *Public Monuments i Sacred Space, Memorial Tombs as National Monuments in Ninetheenth century Serbia, АНАS 18/1, Umetnostno zgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Ljubljana 2013.*

Kuljić, Todor, *Kultura sećanja, Ћигоја*, Београд 2006.

Лајбеншпергер, Ненад, Мамула, Ђорђе, *Споменици Првом светском рату између државе, закона и појединца- неколико запажања и примера, Српске студије/Serbian studies*, књ. 5, Центар за српске студије, Филозофски факултет Универзитет у Београду, Београд 2014.

Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2006.

Maldini, Slobodan, *Enciklopedija arhitekture, том II N-Ž, Slobodan Maldini, Beograd 2004.*

Макуљевић, Ненад, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Завод за уџбенике Београд, Београд 2006.

Манојловић, Пинтар, Олга, *Благо њима јер су славно пали за отаџбину, краља и слободу: култ палих војника у Италији и Југославији у годинама између два светска рата, ГДИ, 1-3, Београд 2002.*

Manojlović, Pintar, Olga, *Uprostoravanje ideologije: Spomenici Drugog svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta, Friedrich Neumann Stiftung, Zagreb 2008.*

Manojlović, Pintar, Olga, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989, Ћигоја, Beograd 2014.*

Марковић, Анита, *Спомен обележја на подручју Града Смедерева, Mons Aureus 46/2014, Народна библиотека Смедерево, Смедерево 2014.*

Марковић, Анита, *У спомен на Велики рат, спомен обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, Смедерево 2014.

Марковић, Анита, *Меморијали Првог светског рата као симболи државног и националног идентитета, Споменик изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912-1920 варошице Сараораца у Сараорцима, Смедеревски зборник бр. 5, Музеј у Смедереву, Смедерево 2016.*

Недељковић, Вук, Споменик српским ратницима 1912-1918. у Полумиру, *Наша прошлост бр. 12*, Народни музеј Краљево, Краљево 2011.

Павићевић, Александар, Време (без) смрти, Представе о смрти у Србији 19-20. века, Етнографски институт САНУ, *Посебна издања, књига 73*, Београд 2011.

Перић, Боривоје, *Скела на Морави*, Републички одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата СР Србије, Београд 1971.

Правила Савеза добровољаца у Краљевини Србији, Београд 1903.

Путник, Владана, *Архитектура соколских домова у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд 2015.

Smith, A, D, *The glorius Dead, Chosen peoples*, Oxford University Press, New York 2003.

Stojanović, Dubravka, У огледалу „drugih“, у *Novosti iz prošlosti, znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Београдски центар за људска права, Београд 2010.

Тимотијевић, Мирослав, Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића, *Наслеђе III*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2001.

Февр, Лисјен, *Борба за историју*, Српска књижевна задруга, Београд 2002.

Čopič, Špela, Kronika, Slovenski spomeniki padlim v Prvi svetoni vojni, *Časopis za Slovensko zgodovino*, no. 35, Zalaga Zveza zgodovinskih društev Slovenije, секција за крајевно zgodovino, Ljubljana 1987.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

„Варошица Марковац прославила је јуче ослобођење и осветила споменик Марковчанима који су изгинули у прошлим ратовима“, *Политика*, 28. октобар 1940. <http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1940/10/28#page/8/mode/1up>

За веру и отаџбину, Култ живота и смрти, У славу јунака, Војни меморијали Балканских ратова и Првог светског рата, *Одбрана*, Специјални прилог од 26. новембар 2007.

Manojlović, Pintar, Olga, Rušenjem spomenika menja se istorija, *Novi Magazi* od 15.10.2014. <http://www.novimagazin.rs/vesti/>

Мараш, Љуба, Рат и спомен костурница, *Глас потомака*, новембар 2006.

„Наши споменици“, *Правда*, 3. новембар 1927. <http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/zbirka/novina/pravda-1904-1941>

„Марковац-Непријатељи у истој гробници“, *Вечерње новости* 18. јануар 2015. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:529561-Markovac-Neprijatelji-u-istoj-grobnici>

„Освећење цркве и споменика у селу Мало Орашје“, *Глас Подунавља* бр. 295 од 18. октобра 1936.

„Откривање споменика у селу Голобоку“, *Време* 18.1.1924.

<http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/vreme/1924/01/18#page/3/mode/1up>

„Прослава Видовдана“, *Политика*, 15. јун 1913. http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/Novine_i_casopisi

Сл. гласник РС бр. 5 од 17.02.2000.

„У присуству немачког посланика фон Херена и генерала фон Шекендорфа освећено је немачко ратно гробље у Смедереву“, *Време* 31.5.1937.

<http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/vreme/1937/05/31#page/3/mode/1up>

Подаци о Владимиру Станимировићу

<http://www.tvorac-grad.com/najsrbi/srbi/s0023.html>

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архитектонско-техичка документација Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево:

Пројекат санације спомен костурнице у цркви Светог пророка Јеремије у Врбовцу бр. 281/6-2005, Смедерево, август 2005. год.

Пројекат санације Споменика и Спомен чесме у Баничини код Смедеревске Паланке бр. 280/8-2005, Смедерево, септембар 2005. године.

Архитектонско-техичка документација радова изведених на санацији и ревитализацији Спомен чесме палим херојима општине суводолске у ратовима 1912-1918. год. код Смедерева бр. 152/8-2013, Смедерево, јун 2013. год.

Пројекат санације Споменика палим ратницима у ратовима 1912-1918. у селу Ракинац код Велике Плане бр. 351/3 -2013, Смедерево, новембар 2013. године

Архитектонско-техичка документација радова изведених на дислокацији, санацији и ревитализацији Споменика палим ратницима и заробљеницима 1912-1918. у Малом Орашју код Смедерева бр. 301/24-2013, Смедерево, децембар 2013. год.

Пројекат санације, рестаурације и конзервације споменика изгинулих војних обвезника из Смедерева у рату 1914-1919. год. на Тргу Републике у Смедереву бр. 45/8-2014, Смедерево, фебруар 2014. год.

Пројекат санације Споменика херојима из Голобока палим у ратовима 1912-1919. године и незнатим јунацима палим у одбрани Голобока 15. окт. 1915. године у Голобоку, број 317/4-2014, Смедерево, новембар 2014. године

Пројекат санације, рестаурације и презентације Споменика изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912-1920. варошице Сараорца у Сараорцима бр. 334/5-2014, Смедерево, октобар 2014. год

ИЗВОР ФОТОГРАФИЈА

Фотодокументација Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево

Summary

Anita V. Marković

GUARDIANS OF MEMORIES: MEMORIALS OF THE FIRST WORLD WAR IN THE AREA OF DANUBE COUNTY

In the area of the Danube county, which consists of the city of Smederevo and the municipalities of Velika Plana and Smederevska Palanka, out of the total of fifty eight settlements in twenty-one, are situated twenty-six memorials built in memory of the victims of the First World War. Seven in the territory of the City of Smederevo, the municipalities of Smederevska Palanka nine and Velika Plana ten. Typologically viewed, in the period from 1921 until 1940, twelve public monuments, three memorial fountains, two memorial houses, one memorial church with a charnel house were erected, and six memorial plates placed, totally twenty four memorials to Serbian and two memorials to fallen enemy soldiers.

Performed as architectural or sculptural works, these memorials were in one expressive way, with pure geometric shapes and accentuated national, state and religious symbols, by time became recognizable views of the spaces on which they were placed. Incorporation into the life of the community necessarily was followed by the practice of holding ceremonial consecrations, with a strong political and social background, with the obliged presence of high-ranking officials, as well as announcements and extensive reports in the daily press. Just celebrating the idea, or the work done for the benefit of the nation, which often took on the epitome of holiness, from some altars of memories to all the fallen victims of the war overgrew into strong propaganda instruments around which new generations were gathered, whether they were in churches and Church yards, on central city and village squares, intersections and directions of main roads.

Although conceived as a places of collective identity and a symbolic memory of all fallen victims, in the period after the Second World War, with a different visualization of the public space, the most often with a goal of creating of a unique image of a society without national characteristics, especially on the memorials of Serbian soldiers, was viewed like on the state-political propaganda led during the interwar period, and which celebrated only one nation. Unfortunately, a conception like that by time brought to their neglecting and destruction.